

Vilayət Quliyev

(Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi)

POLŞA TATARLARI AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİNİN DÖVLƏT İDARƏÇİLİYİNDƏ – LEON KRİÇİNSKI

Açar sözlər: Azərbaycan Cümhuriyyəti, Polşa tatarları, Leon Kriçinski, xüsusi komissiya, "Rocznik tatarski", Azərbaycan-polyak-tatar əlaqələri

XX əsrdə Polşa tatarlarının yetirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən Olqerd Kriçinski (1884-1942) ilə bir sırada kiçik qardaşı - hüquqşünas, tarixçi-əlim, nəşir-publisist, ədəbi dairələrdə və dövrü mətbuat səhifələrində həm də Arslan bəy təxəllüsü ilə tanınan Leon Nayman Mirzə¹ Kriçinski (1887-1939) də Azərbaycan Cümhuriyyətinin qısa ömürlü tarixində, eləcə də gənc milli dövlətin idarəçilik sistemində müəyyən izlər qoymuşdu.

Qardaşların həyat yolu və taleyi biri-birinə çox bənzəyirdi. Leon da ali təhsilini Peterburq universitetinin hüquq fakültəsində almışdı. Təhsil illərində sıralarında Polşa tatarlarından ibarət 12 tələbəni, o cümlədən 2 tələbə qızı birləşdirən dərnək (Kolo Akademikow Tatarow Polskich) qurmuş və fəaliyyətinə rəhbərlik etmişdi (1, s. 97-98). Dərnəyin qarşısına qoyduğu əsas vəzifələr Polşa tatarlarının tarix və mədəniyyətinin, adət-ənənələrinin öyrənilməsi, təbliği, milli kimliyinin yaşadılması idi. Bu məqsədlə də türk-islam dünyası ilə qarşılıqlı əlaqələr qurulmasına mühüm diqqət yetirilirdi. Onun təşəbbüsü ilə Peterburqda təhsil alan müsəlman tələbələr üçün mətbəx (Kuhni Studenceskiej) qurulmuşdu. (2, s.160)

Leon Kriçinski təhsilini başa vurub ailəsinin yaşadığı Varşavaya döndükdən sonra Polşa tatarlarının bir sıra tanınmış nümayəndələri ilə birlikdə 1913-cü ildə "Yoxsul müsəlmanlara yardım cəmiyyəti" (Stowarzyszenia Pomocy Biednym Muzulmanom) adlı xeyriyyə qurumunun təsisçiləri sırasında yer almışdı. Cəmiyyət Varşavada fəaliyyət göstərsə də ümumtürk

miqyaslı idi. Onun 118 üzvündən 85 nəfərini Volqaboyu, Krım və Qafqaz türklərini təmsil edirdilər. (3, s.74). Cəmiyyətin sədri Leonun atası, rus ordusunun istefada olan general-leytenantı Konstantin Kriçinski, xəzinədarı əslən Kazan tatarı Xəlilulla Seceleyev, katibi isə özü idi (3, 74)

Yerli tatar uşaqları üçün məktəblər açılması, habelə yoxsul müsəlmanlara yardım göstərilməsi cəmiyyətin təqib etdiyi əsas hədəflər sırasına daxil idi. Adından da göründüyü kimi qurum yalnız Polşa tatarlarına deyil yardım etməklə kifayətlənmir, hər hansı bir səbəb üzündən Varşavaya gəlib çıxan və köməyə ehtiyacı olan hər bir müsəlmana əl tutmağa çalışırdı. Məsələn, arxiv sənədlərində Varşava universitetində təhsil alan qazax Əbilməhzun Kuzukov və azərbaycanlı tələbə Xəlil bəy Sultanovun təhsil xərclərinin cəmiyyət tərəfindən ödənilməsi ilə bağlı məlumatla təsadüf olunur (3,75). Birinci Dünya müharibəsi başlandıqdan sonra yaralı müsəlman əsgərlərə yardım göstərilməsi cəmiyyətin fəaliyyətinin başlıca istiqamətinə çevrilmişdi. 1914-cü ildən etibarən Varşavanın müsəlman əhalisi üçün məscid tikilməsi ilə bağlı məsələ də gündəlikdə dayanırdı.

Ali hüquq təhsili almasına baxmayaraq Leon Kriçinski hələ tələbəlik illərindən tarixi-filoloji araşdırmalara ciddi maraq göstərirdi. Tədqiqatçı kimi diqqətini çəkən əsas mövzu isə təbii ki, mənsub olduğu xalqın-Polşa tatarlarının tarixi keçmişi və xristian mühitində formalaşan özünəməxsus mədəniyyəti idi. 1917-ci ildə Petroqradda onun bir neçə illik axtarırlarının bəhrəsi kimi "Polşa, Litva, Ukrayna və Belorusiya tatarları haqda bibliografik materiallar" adlı məlumat kitabı (4) çap edilmişdi.

¹ Soyadlarına əlavə etdikləri Nayman Mirzə ünvanı Kriçinski qardaşlarının tatarların Nayman boyuna və zadəgan-knyaz ailəsinə mənsub olduqlarını göstərirdi (V.Q.)

ləkə siyasətinə dair sənəd və materialları aşkara çıxarıb nəşr etmək məqsədi ilə xüsusi komissiyaya yaratmaq təklifini irəli sürmüşdü. Məsələnin vacibliyini nəzərə alan xarici işlər naziri 13 oktyabr 1919-cu il tarixli 59 sayılı əmrə L. Kriçinskiyin sərəliyi altında "Zaqafqaziyanın müsəlman əhalisinə qarşı rus siyasətinə dair" arxiv sənədlərini toplayıb nəşr etmək üçün xüsusi komissiyaya yaratmışdı (8). Komissiyanın tərkibinə xarici işlər nazirliyi dəftərxanasının vitse-direktor Konstantin (Korim) Sulkeviç, Nazirlər Şurası Dəftərxanasının draqomanı (kargüzər), şair Əli Yusif Yusufzadə və daxili işlər nazirinin kəbibi Məhəmməd Ağayev (sonralar Şərq incəsənəti üzrə mütəxəssis, Miçiqan universitetinin professoru və "Ars İslamica" jurnalının nəşiri Məhəmməd Ağa-Oğlu) daxil idilər. Əli Yusifin 100 tələbə sırasında Avropaya göndərilməsi ilə əlaqədar 1919-cu ilin dekabr ayında komissiyada onu parlamentin qanunvericilik şöbəsinin müdiri Hüseyn bəy Mirzəcamalov əvəz etmişdi. (3, s.88). Qurumun fəaliyyətini xarici işlər nazirliyi maliyyələşdirirdi.

L. Kriçinski və homkarları təxminən altı ay ərzində dörd hissədən ibarət "Zaqafqaziya rus siyasətinə dair sənədlər" ("Документы по русской политике в Закавказье") adlı məcmuə hazırlamışdılar. Toplanmış materiallar əsasında ən azı üç cild çap etmək imkanı vardı. Lakin həmin dövrdə yalnız iki cildin nəşrini həyata keçirmək mümkün olmuşdu. İkinci cild artıq mətbəəyə göndərilsə də, yeni bərqərar olan bolşevik hakimiyyəti onun nəşrinə icazə verməmiş, materiallar isə çox güman məhv edilmişdi.

Hökumətin sərəncamına əsasən toplu rəsmi dövlət nəşriyyatında, xarici işlər nazirliyinin vəsaiti hesabına nəşr edilmişdi. Onun nüsxələri parlament sədrinə, fraksiya rəhbərləri və hökumət üzvlərinə, diplomatik korpus nümayəndələrinə, qəzet-jurnal redaksiyalarına paylanmışdı. Komissiya işini Cümhuriyyətin siqutuna qədər davam etdirmişdi (3, s.89).

Komissiyanın fədakar əməyi nəticəsində Bakı, Gəncə, Şamaxı arxivlərdən 1863-1920-ci illərdə çarizmin Azərbaycan türklərinə qarşı çevrilməş milli ayrınsəkillik və müstəmləkəçilik siyasətini əks etdirən onlarla sənəd aşkara çıxarılaraq ictimailəşdirilmişdi. L. Kriçinskiyin fikrincə bu nəşr bir tərəfdən kütlələrdə milli özünüdərk hissini qüvvətləndirməyə kömək edə

cək, o biri tərəfdən isə dövlət səviyyəsində Azərbaycan türklərinə qarşı yürüdülmə antumilli və antibəşəri siyasət haqqındakı gerçəklərin tələkə ölkənin daxilində deyil, Avropada da yayılması təkən verə bilərdi.

Növbəti hədəf daha zəngin arxiv materialların toplandıqı, onilliklər boyu Qafqaz cənibşinliyinin mərkəzi olan Tiflis arxivləri idi (8). Lakin bolşevik çevriliş bu niyyətin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdi.

Məcmuədəki sənəd və materiallar çar üsulidarəsinin müstəmləkəçilik siyasətinin mahiyyətini üzrə çıxaran 9 əsas istiqamət üzrə toplanmışdı. Onların sırasına milli hərəkatə böğulməsi, məarif və mədəniyyətə qarşı mübarizə, dinin sıxışdırılması, milli münəqışə ocaqlarının kövrülənməsi, rus əhalinin Azərbaycana köçürülməsi, müstəmləkə əsilliyinin genişləndirilməsi, hərbi mükəlləfiyyətdən uzaqlaşdırma, iqtisadi siyasətin kütlələrin mübbiləşdirilməsi istiqamətində aparılması, inzibati-polis nəzarətinin tətbiqi daxil idi (8).

Bolşevik ideoloqlarının hələ arxivlərə "əl gəzdirməyə", sərət qadağalar və siyasi senzura tətbiq etməyə imkan tapmadıqları dövrdə, necə deyərlər, isti izlərlə tərtib olunan məcmuə böğəkli rus siyasətinin gerçək mənzərəsinə yaradırdı. Adı çəkilən nəşr müəllifin Azərbaycan türklərinə, onların azadlıq və müstəqillik istəyinə hörmətini təzahürü kimi də diqqətləyirdi.

Sənədlər toplusu böğyük maraqla qarşılanmışdı. Rəsmi "Azərbaycan" qəzetinin redaksiya məqaləsində (9), Əli Yusifin (10), Əhməd Salikovun (11) rəsensiyalarında nəşrin tarixi-siyasi və mənəvi əhəmiyyətini xüsusi diqqət yetirilirdi. Hətta aradan uzun illər keçəndən sonra da mühacir mətbuatı L. Kriçinski və homkarlarının regiondakı rus müstəmləkə siyasətinin ifşasına həsr olunmuş fəaliyyətini minnətdarlıqla yad edirdi. Bu baxımdan 1932-1934-cü illərdə Ə. Cəfəroğlunun redaktorluğu ilə İstanbulla nəşr olunan "Azərbaycan Yurd Bilgisi"dəki bir məqalə xüsusən əhəmiyyətli idi. (12, 440-443).

Nəşrə mükəddiməyə L. Kriçinski bir əsrə yaxın sürən çar hakimiyyəti dövründə Azərbaycan türklərinin üzləşdikləri dözülməz vəziyyəti təsvir edərkə yazırdı: "Rus hökuməti müsəlmanların yaşadıqları bütün yerlərdə onların dini hissələrinə toxunurdu. Bakıda, müsəlman qəbiristanlığında Aleksandr Nevski pravoslav kilisə-

sinin və Aleksandr Nevski ticarət sıralarının inşaş müsəlman əhaliyə hərəqərdən başqa bir şey deyildi. Yəne burada, məşhur Xan sarayı kompleksinə daxil olan məscid binası və yerli müsəlmanların müqəddəs saydıqları Seyid Murtaza məqbərəsi gömrüknaxna idarəsinə çevrilmişdi. Rus xəzinəsi Balaxanıda müsəlman qəbiristanlığı ərazisindəne neft mədəni kimi istifadə edirdi. Yerlərdəki rus idarəçilər də xalqın dini və milli hissələrinə tam etinasızlıqla yanaşmaq baxımından mərkəzi hökumətdən nümunə götürürdülər. Misal üçün, inqiləbdən (1917-ci il Fevral inqiləbi – V.Q.) əz əvvəl Bakı dairə məhkəməsinin sədri M.I. Kudryatsevskin üstündə Quran saxlanən rəhili müqəddəs kitabla birlikdə məhkəmə zalından çıxarmaq barəsində verdiyi göstəriş bəkillilərin yaxşı yadındadır" (13, s.7).

Leon Kriçinski Azərbaycana yaşadığı bir ildən çox müddət ərzində həm inzibati-idarəçilik, həm də elmi yaradıcılıq sahələrində intensiv çalışmışdı. Lakin milli hökumətin siqutu onu da digər homkarları kimi başlandıqı işləri yarıda buraxıb nicət yolu axtarmağa məcbur etmişdi. Cümhuriyyət xadimlərinə qarşı total terrorun genişləndirili 1920-ci ilin iyununda L. Kriçinski bolşeviklərin əlindən sadəcə xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində xilas ola bilməmiş. Həmin ilin aprelinə Tiflisdə, Cənubi Qafqaz respublikaları konfransında iştirak edən qardaşı Olqerd çevriliş xəbərini alandan sonra Bakıya dönmədən İstanbulla, ordan da Rumıniya üzərindəne Polşaya qayıtmışdı. (3.s.90) Azərbaycan paytaxtında bolşevik girovluğunda qalan Leona isə Litva konsulu, tanınmış yazıçı və diplomat Vinsas Krėve-Mitskyaviçus yardım əli uzatmışdı.

Azərbaycan və Litva respublikaları arasında əldə olunan razılıqla əsasan 1919-cu ilin martında Bakıda Litva konsulluğu açılmışdı. Yeni dövləti təmsil etmək isə Bakı real məktəbinin rus dili və ədəbiyyatı müəllimi, milliyyətçə litvalı Krėve-Mitskyaviçusa həvalə olunmuşdu. Məhz onun köməyi sayəsində digər homvətənləri ilə birlikdə L. Kriçinski də Litva vətəndaşı pasportu almış, konsulla birlikdə əvvəlcə Moskva, oradan isə 1939-cu il dövrə Polşanın tərkibində olan Vilnoya (Vilnüs – V.Q.) gəldə bilməmişdi (14).

1921-1932-ci illərdə Vilno dairə məhkəməsinə hakim, sonrakı dövrdə isə Zamoşç və Qdınaya dairə məhkəmələrinin sədr müavini və

zifələrdə çalışmışdı. Hüquqi və ictimai-mədəni sahələrdəki fəaliyyətini yüksək qiymətləndirən Polşa hökuməti 1933-cü ildə L. Kriçinskiyə "Xidmətlərə görə qızıl xaç" (Złoty Krzuz Zaslugi) ordeni ilə təltif etmişdi (15, s.147).

Polşanın müstəqilliyə qovuşması ölkədəki digər milli azlıqlar kimi tatar icması qarşısında da yeni imkanlar açmışdı. Onlar 1926-cı ildə Vilnoda Polşa Tatarlarının Mədəni-Maarif Cəmiyyəti (Zwiaska Kulturalno-Oswiatowego Tatarow Rzeczpospolitej Polskiej) adlı təşkilat qurmuşdu. Cəmiyyətin iki il sonra keçirilən birinci qurulayında Mərkəzi Şura yaratmaq qərar alınmışdı. Şuranın sədrliyinə böyük qardaş Olqerd Kriçinski seçilmiş. Leon Kriçinski isə təzə təsis olunan və Polşa tatarlarının intellektual qüvvələrinə öz ətrafında birləşdirən "Roçnik Tatarski" ("Tatar salnaməsi") məcmuəsinin redaktorluğuna üzərinə götürmüşdü (16, s. 46; 1, s.129-137).

Məcmuənin mündəricatı polyak dili ilə bir sırada türkcə və fransızca da çap olunurdu. Özünü "Ləhistan türklərinin tarix, hars və həyatına dair ilmi, edebi və ictimai məcmuə" kimi təqdim edən "Roçnik Tatarski" – "Tatar Yılı" Leon Kriçinskiyə təkcə öz xalqı deyil, bütünlükdə türk dünyası qarşısında mühüm xidmətlərindən biri idi və şübhəsiz ümumtürk səciyyəti daşıyırdı.

Əsərlərini Arslan bəy (Leon adının türkcəsi – V.Q.), Leon Kriçinski, Leon Mirzə Nəymanski və s. imzalarla çap etdirən baş redaktor otuz ilə yaxın səmərəli elmi-publisist fəaliyyət-lə məşğul olmuşdu. Onun tarix, etnoqrafiya, hərbi və s. məsələlərə dair çoxsaylı araşdırma-ları iki dünya müharibəsi arasında Polşanın "Roçnik Tatarski", "Lyd", "Przeglobl İslamski", "Züciə tatarskie", "Slovo", "Kuryer Vilenski", "Vsxod" kimi qəzet və məcmuələrinin səhifələrində özünə yer almışdı (16, s.190).

L. Kriçinskiyin "Polşa tatarları və müsəlman Şərqi", "Polşa tatarlarının tarixi bibliografiyası", "Vilno məscidinin tarixi", "General Masiey Sulkeviç", "1831-ci il üsyanı zamanı Polşa ordusundakı Litva tatarları", "Polşa tatarlarının 1922-1932-ci illərə dair tarixi bibliografiyası", "Qara Mihal"– Aleksandr Sulkeviç, Marşal Pilsudskinin cəsür əsgəri" və başqa araşdırma-ları fakt və mənbələrin zənginliyi ilə seçilir. Məhsuldar elmi-ədəbi fəaliyyətinə görə o, 1936-cı

İldə Ədəbiyyat Akademiyasının Gümüş Dəfnə (Srebný Wawrzyn Akademicki) mükafatına layiq görülmüşdü (15, s.148).

L.Kriçinski 1930-cu ildən Polşa Şərqsünlər Cəmiyyətinin, 1932-ci ildən isə Ölkəşünaslıq Assosiasiyasının üzvü idi (17, s.455). Bu qurumlarda təmsil olunması ona "Rocznik Tatarskiy" ətrafına yerli və xarici alimləri, dövrün tanınmış simalarını toplamaq üçün daha geniş imkan açırdı.

1930-cu illərin əvvəllərində Mərkəzi Avropada-Polşada fəaliyyət göstərən müsəlman alim və ictimai xadim kimi L.Kriçinski artıq bir sıra islam ölkələrində yaxşı tanınırdı. 1932-ci ildə türk jurnalisti Muharrem Feyzi bəy onu İstanbula dəvət etmişdi. Sonradan Tuqay soyadını götürən Məhərrəm Feyzi bəy əslən Kırımın idi. 1918-ci ildə qısa ömürlü Kırım hökumətində çalışmışdı. Türkiyədə torançılıq hərəkatının ünlü simalarından biri kimi "Turan Nəşri-Maarif və Yardım Cəmiyyəti"ni qurmuşdu (18, s.201). İstanbulda olduğu müddət ərzində Leon Kriçinski yerli və mühacir türk ictimai xadimlərlə görüşmüş, Polşa tatarlarının türk cəmcəsi ilə əlaqələrinin genişlənməsi ilə bağlı müzakirələr aparmışdı (3, s.124). Türkiyəyə səfəri mətbuatın və ictimai fikrin diqqətini çəkmişdi. "Cümhuriyyət" qəzetində "Ləhistanın Hakimlik yapan bir Türk - Arslan Bey təhəkkük icrası İstanbula gəldi" başlıqlı tanıtma yazısı və fotosəhifə verilmişdi (19). İstanbulun fransız dili "La République" qəzeti də öz sahifələrində eyni xarakterli məlumatlara yer ayırmışdı. (3, s.125)

1934-cü ildə Mərakeşə səfər edən Leon Kriçinski bir ölkənin elmi-siyasi dairələrində bir sıra görüşlər keçirmişdi. Mərakeş kralı Sidi Mühəmməd bin Oulay Yusif tərəfindən qəbul edilmişdi. Krallıq səhəbt Avropa müsəlmanlarının vəziyyəti və Polşa ilə islam Şərqi arasında daha sıx əlaqələr yaradılması məsələsinə həsr olunmuşdu. Krallın əmri ilə yüksək dövlət mükafatına - "Alauit taxt-tacı" ordeninə layiq görülmüşdü (16, s.144). Səfər təəssürlərini polyak və fransız dillərində qələmə aldığı "Mərakeş günəşi altında" ("Pod slontsem Marokko") adlı kitabında (Vilno, 1934) əks etdirmişdi.

Vilnodada Polşa tatarlarının milli kitabxanası və arxivinin yaradılması L. Kriçinskiyə xalq qarşısında mühüm xidmətlərindən idi (1, s.145; 17, s.110). O, soydaşı S. Dzuduleviçin hazırla-

dığı "Polşadakı tatar ailələrinin herbələri" kitabını tərtib edən komissiyanın rəhbəri (17, s.120), Polşa Tatarları Mədəni-Maarif Cəmiyyəti Mərkəzi Şurasının üzvü, 1938-ci ildən faşistlər tərəfindən güllələnə qədər isə sədri olmuş, Varşava Müsəlman qəminə (müsəlmanların çoxluq təşkil etdiyi inzibati-ərazi vahidi-V.Q.) rəhbərlik etmişdi (1, s.131). 1932-1939-cu illərdə 3 cildini çapa hazırladığı "Roçnik Tatarski" məcmuəsində toplanan materiallar bu gün də Polşa tatarlarının çoxəzrlilik tarixi, mədəniyyəti, adət-ənənələri, etnoqrafiyası ilə bağlı mötəbər qaynaqlardan biri sayılmaqdadır. Arslan bəy nüfuz və əlaqələri sayəsində dövrün bir çox türkoloq, tarixçi və şərqşünaslarını nəşrin ətrafına toplaya bilmişdi.

L.Kriçinskiyin "Polşa tatarları və müsəlman Şərqi" araşdırması polyak-Azərbaycan əlaqələrinə və Azərbaycan Cümhuriyyətinin tarixinə dair faktlarla zəngindir. Məsələn, müəllif həmvətəni, şərqşünas Vladislav Koçuşkiyə istinadən 1858-ci ildə Bakıdan Varşavaya gələn, 18 il burada yaşayan və bir müddət sonra ədəbi dairələrdə tanınan "Zaqafqaziya tatan" Mirzə Kazım Məşədi Abdulla oğlundan bəhs edir. Ərəb, fars, türk, alman dillərini bilən, Varşavada isə rus və polyak dillərində yiyələnən Mirzə Kazım Polşadakı din qaradaşları - müsəlman tatarlar üçün polyakca dualar və islamı tərənnüm edən dini məzmunlu təsirli şeirlər qələmə almışdı (3, s.67).

Baş redaktorun yaxından tanıdığı, şəxsi münasibətlər saxladığı Kırım və Azərbaycan türkləri təbii ki, "Rocznik Tatarski" məcmuəsinin fəaliyyətində yaxından iştirak etdirildilər. Leon Kriçinskiyin Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucu atalarından M.Ə.Rəsulzadə ilə Bakıdan başlanan dostluq münasibətləri sonrakı illərdə Türkiyə və Polşada da davam etmişdi. Arslan bəy Azərbaycanın ən nüfuzlu siyasi partiyasının sədri və Bakıda Polşa tatarlarını yaxın dostu kimi ondan ehtiramla söz açırdı (3, s.116). "Roçnik Tatarski"nin ilk sayı çapa hazırlananda Məmməd Əmin L.Kriçinskiyin xahişi ilə nəşrə xeyir-dua səciyyəli "Öleyküm-salam" (18) adlı səmimi təbrik sözü yazmışdı. Müəllif məqaləsində belə ad verməsini onun tatar dostunun və polyak və arzulalarının əks olunduğu məktubuna cavab kimi qələmə alınması ilə izah etmişdi:

"Polşa tatarları haqqında bizim tələbələr-dən, habelə keçmiş çar Rusiyasının böyük şəhərlərində yaşayan dost-aşınalardan çox eşitmişdim. - deyər Məmməd Əmin yazırdı. - Onlar da-nişirdilər ki, islam ümmətinin Polşadakı bu nümayəndələri türk, yaxud tatar, ya da özlərinin dediyi kimi, "müsəlman dilini" əsla anlamadıqlarında, islama bağlı hər şeyə böyük sevgi ilə yanaşırdılar. Müsəlman bayram və ayinlərinin qeyd edildiyi günlərdə məxsusi bu məqsədlə bir yerdə toplaşan türk-tatar tələbələrini islamın tarixi, adət-ənənələri haqda söhbətlərini acgözlüklə dinləyirdilər. Əgər tələbələrəndən biri Polşa tatarlarının anlamadığı arəb dilində Quran qiraətini başlayırdısa, bundan böyük zövq alır və hədsiz diqqətlə qulaq asırdılar"(18, s.206-207).

Məcmuənin ilk sayında azərbaycanlı siyasi mühacir - Cümhuriyyətin keçmiş ədliyyə naziri Xəlil bəy Xasmməddovun prometeizm hərəkatının banilərindən biri, Polşa Seyminin deputatı, azərbaycanlı siyasi mühacirlərin yaxın dostu Tadəuş Holovko haqqında xatirələri (19) və Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin Paris sülh konfransında de-fakto tanınması ilə bağlı təntənəli mərasimdə iştirak edən Parlament üzvlərini toplu fotosu da verilmişdi (20).

L.Kriçinskiyin Ə. Topçubaşovla yaxın münasibətləri olmuşdu. XX əsrin əvvəllərində Rusiya müsəlmanlarının şəxsi lideri kimi tanınan Əlimərdan bəyin Polşa tatarları arasında da böyük nüfuzu vardı. Müxtəlif münasibətlərlə azərbaycanlı siyasi xadimdən "Rusiyaya müsəlmanların lideri", "müsəlman qurultaylarının təşkilatçısı", "Polşa tatarlarının dostu" kimi söz açan müəllif yazırdı: "Əlimərdan bəy Topçubaşov gəldikdə isə o, həyatının son günlərinə qədər Polşa tatarları ilə sıx əlaqə saxlamışdı. 1932-ci ildə "Roçnik Tatarski"nin ilk sayı çapdan çıxdanda ondan məktub almışdım. Məktubda nəslə bağlı çoxlu tərif və xoş sözlər vardı. Azadlıq uğrunda dönməz mübariz və böyük təcrübəyə malik tanınmış yazıçı-publisist kimi Əlimərdan bəy həm də mənə bir sıra dəyərli məsləhətlər verir. Kütlələrlə necə işləmək, onların marağı və diqqətini necə cəlb etmək haqqında fikirlərini bölüşürdü". (3, s.72).

Ə.Topçubaşovun Parisdən Varşavaya, tatar həmkarına göndərdiyi və 14 iyul 1932-ci il tarixli məktubunda isə deyirdi: "Sizi həmişə Polşa-

Litva tatarları arasındakı dostlarından saymışam. Belə dostlar isə istər Peterburq Universitetində təhsil aldığım illərdə (1883-1888), istərsə də rəhbərliyəm altında Rusiya müsəlmanlarının Moskva, Peterburq və Nijni-Novqorod qurultaylarının keçirildiyi dövrdə (1905-1917) yeta-rincə olmuşdu. Artıq aradan müəyyən zaman ötdüyündən təbii ki, onlardan bəzilərini adlarını unutmuşam, amma bununla belə Murziç, Boqdanovski, Smoliç kimi tatar dostlarını çox yaxşı xatırlayıram. Sizinlə eyni soyadı daşıyan, ən başlıcası isə güclü qələmə malik olan və müsəlman patriotu kimi şöhrət qazanan həmvətənimizi (memar, mülki mühəndis kimi Peterburq cümə məscidinin tikintisində iştirak etmiş Polşa tatarı C.C.Kriçinski nəzərdə tutulur-V.Q.) yaxşı tanıyırdım. İnanmaq istərdim ki, soydaşlarımız arasında da məni xatırlayanlar az deyillər" (3, s.72).

Çox güman, ailə ənənələrinin təsiri altında Əlimərdan bəyin böyük oğlu, şərqşünas-alim Ələkbər bəy Topçubaşi da Polşa tatarlarının həyatı, tarix və mədəniyyətləri ilə yaxından maraqlanmağa başlamışdı. 1930-cu ildə Varşavada "Herald" illiyində onun Litva müsəlmanlarının heraldikasının yaranma səbəbləri ilə bağlı məqaləsi (24; 3, s.73) dərc olmuşdu.

Atasının vəfat etdiyi 5 noyabr 1934-cü ildə Parisdən L.Kriçinskiyə göndərdiyi məktubda Əli Əkbər Topçubaşi yazırdı: "Bilirəm ki, atam sizin soydaşlarımız haqqında da fikirləşirdi. Həm də məlumatım sadəcə bununla məhdudlaşmır. Atam ölmündən sonra məndən ötrü müqəddəs olan vəsiyyətlərini qoyub gedib. Burada öz həmvətənlərimlə, habelə Litva və Polşadan olan din qaradaşlarımla bağlı məqamlar var..." (3, s.73).

Bütün bunlar Ə.Topçubaşov ailəsi ilə Kriçinskiyə arasında illər boyu davam edən dostluq və əməkdaşlıq barəsində danışımağa imkan verir. L. Kriçinski "Polşa tatarları və müsəlman Şərqi" əsərində ötən əsrin 30-cu illərində siyasi mühacir kimi Parisdə yaşayan Əlimərdan bəy ilə mütəmadi məktublaşdığını yazır, müzakirə olunan məsələlərin ciddiliyi baxımından 25 sentyabr 1931-ci il, 28 noyabr 1931-ci il, 14 iyul 1932-ci il tarixli məktubları ayrıca xatırladırdı. (3, s.73). Lakin onun arxivi faşistlər tərəfindən məhv edildiyindən indi həmin məktublardan izi-nə düşmək mümkün deyildir.

Polşa ordusunun azərbaycanlı zabiti, polkovnik Vali bəy Yadigar da tam əsasla L.Kriçinskiyin dost və həmfəxriləri sırasına daxil etmək olar. Çox güman, baş redaktorun təşəbbüsü və dəvəti ilə o, "Roçnik Tatarski"nin işində də iştirak etmişdi. Məcmuənin ikinci cildində Vali bəyin "Mustafa Əhmədoviç adına tatar ulan alayı (1919-1921)" məqaləsi dərc olunmuşdu (25). Araşdırmada Polşanın müstəqilliyi uğrunda mübarizədə tatar süvarilərinin iştirakı ilk dəfə fakt və sənədlər, şəxsi müşahidələr əsasında əksini tapmışdı. Vali bəy məcmuənin IV cildinə də məqalə hazırlamışdı (16, s.133). Lakin nəsrinin dayanması həmin yazının işi üzü görməsinə imkan verməmişdi.

Leon Kriçinski həyatının son illərinə qədər Bakıda, xüsusi komissiyada birgə çalışdıqları Məhəmməd Ağayev - Mehmet Ağaoğlu ilə əlaqə saxlamışdı. "Rocznik Tatarski"nin birinci cildi çapdan çıxandan sonra artıq ABS-da islam incəsənəti üzrə görkəmli mütəxəssis kimi tanınan və "Ars İslamica" adlı sənət dərgisinin baş redaktoru olan Mehmet Ağaoğlu Miçiqandan gündərdiyi 18 dekabr 1934-cü il tarixli məktubla onu təbrik edir, nəsrin türk və müsəlman mədəniyyətinə böyük faydasından söz açır (3, s.119).

L. Kriçinskiyin qeydlərində Cümhuriyyət dövründə Bakıdan yaxşı tanıdığı Parlament sədri Həsən bəy Ağayev, baş nazir və xarici işlər naziri Fətəli xan Xoyski (məlüflilə daşnak terrorçuları tərəfindən öldürülən bu iki siyasi xadimin qatlini bolşeviklərin sifariş verdiyini bildirir - V.Q.) Litva tatarlarına dair tədqiqat əsərinin müəllifi, yazıçı-diplomat Yusif Vəzir, təminat və dini etiaqlar naziri Musa bəy Rəfiyev, Gəncə üsyanının rəhbərlərindən biri, Polşada siyasi mühacir həyatı yaşayan polkovnik Cahangir bəy Kazımbəy və b. haqda da səmimiyyət və minnətdarlıqla söz açır.

Maraqlıdır ki, Kriçinskiyə ailəsinə Azərbaycanla qohumluq əlaqələri də bağlayırdı. Arslan bəyin əmisi qızı Zina (Zeynəb) Kriçinska Cümhuriyyət dövründə Bakının hərbi komendantı olan və bolşeviklər tərəfindən güllələnən azərbaycanlı general Firudin bəy Vəzirovla ailə qurmuşdu (3, s.67).

"Polşa tatarları və müsəlman Şərqi" əsərində Cümhuriyyət dövründə polyak-Azərbaycan əlaqələrinin inkişafı, Azərbaycan ordusuna,

müxtəlif hökumət strukturlarına polyak hərbiçiləri və sivil mütəxəssislərin cəlb edilməsi, iki gənc dövlət arasında qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması və s. haqlı olaraq ilk növbədə azərbaycanlıların soy-kök və din qardaşları kimi tanındıqları Polşa tatarlarına inam və etibarını əlaqələndirir. (3, s. 88).

...Polşanın faşist işğalına uğradığı ilk günlərdə - 1939-cu ilin sentyabrında Leon Kriçinski həbs ediləndə, az sonra sərbəst buraxılmışdı. Faşistlərin cəngindən qurtaran kimi ilk işi zəngin arxiv və kitabxanasının xilasını ilə bağlı təşəbbüslər olmuşdu. Lakin buna imkan tapılmamışdı. Tezliklə yenidən həbs edilmişdi. İkinci həbsdən sonra bir müddət Qdınaya şəhəri yaxınlığındakı Qrəbovski hərbi əsir düşərgəsində saxlanmışdı. Həmin ilin payızında (son araşdırmalara görə noyabrın 11-də) əsasən ziyalılardan ibarət 12 min nəfərlik birlikdə Pyasnitə meşələrində güllələnmişdi. (1, s.146).

Polşa tatarı professor Səlim Xasıbiyevin rəhbərliyi altında xeyli vaxtdan bəri Qdanskda fəaliyyət göstərən Tatar Mədəniyyət Mərkəzi doğma xalqın tarixinin öyrənilməsi, irsinin yaşadılması üçün mühüm işlər görmüş L. Kriçinskiyin adını daşıyır. 2005-ci ildə Polşa Tatarları İttifaqının təşəbbüsü ilə onun 1935-1939-cu illərdə Qdınaya şəhərində yaşadığı Svietoyanski küçəsindəki 44 nömrəli evə xatirə lövhəsi vurulmuşdur.

2016-cı ilin may ayında isə Polşadakı Azərbaycan Səfirliyinin dəstəyi və iştirakı ilə Pomorski vöyevodalığının Vexerova şəhər qəbiristanlığında müvafiq müsəlman və xristian dini ayinlərinin icrası və əsgəri chitramla Leon Kriçinskiyin məzarüstü abidəsinin açılışı olmuşdur. Abidənin postamentinə polyak dilində aşağıdakı sözlər həkk edilmişdir:

"Leon Nayman Mirza Kriçinski. Hüquqşünas, yazıçı, səyyah. Kırımın və Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda mübarizənin fəal iştirakçısı. Polşa tatarlarının mədəni dirçəlişinin banisi. Borcunu yerinə yetirərkən bir tatar, polyak, müsəlman, avropalı, Polşa Respublikasının vətəndaşı kimi vəzifə başında həlak olmuşdur. Pyasnitə, 10.10.2015" (26).

Polşa tatarlarının sağlamlıq milli düşüncəyə, zəngin bilik və idarəçilik təcrübəsinə malik təmsilçiləri kimi tanınan Olqer və Leon Kriçinski qardaşları türk dünyasında ilk Cümhuri-

yətin çətin və məsuliyyətli dövründə Azərbaycan dövlətinə sədaqətli xidmət etmişdilər. Azərbaycandan uzaqda olduqları illərdə isə xalqımıza həqiqi məhəbbəti, onun qədim tarixinə, yüksək mədəniyyətinə və böyük gələcəyinə bəslədikləri inam və etimad hissini bütün həyatları boyu ürəklərində yaşatmışdılar.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Tyskievich J. Z historii tatarow polskich. 1794-1944. Pultusk, 2002
2. Walicka M. Gdynia. Pejzaz sprzed wojny. Gdansk, 1982
3. Leon Najman Mirza Kryczynski. Tatarzy polscy i Wschod muzulmanski. Rocznik Tatarski, t.2, 1-130.
4. Библиографические материалы о польских, литовских, украинских и белорусских татарах. Составитель Леон Найман Мирза Кричинский. Петроград, 1917, 87 с.
5. Leon Najman Mirza Kryczynski - lider ruchu społecznego i kulturalnego tatarow polskich. Gdynja-Gdansk, 1988
6. Адрес-календарь Азербайджанской Республики на 1920 г. Баку, 1920.
7. К истории религиозных притеснений крымских татар. Составитель Леон Найман Мирза Кричинский. Баку, 1919.
8. Həsənov H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurucularının tarixindən: Aslan bəy Kriçinski və Xüsusi komissiyanın fəaliyyəti. "Respublika" qəzeti, 22 oktyabr 2017-ci il
9. "Азербайджан", 19 ноября 1919 г.
10. "Азербайджан", 17 декабря 1919 г.

11. "Вольный гонец", 27 ноября 1919 г.
12. "Азербайжан Yurt Bilgisi", 1933, № 12
13. Документы по русской политике в Азербайджане. ч.1, Баку, 1920
14. Homzəyev M. Baltik ölkələrində Azərbaycan mədəni irsinin yayılması yolları. "525-ci qəzet", 13 fevral 2016-cı il.
15. Loza S. Czy wiesz kto to jest? Warszawa, 1938
16. Polski Słownik Biograficzny. Najman Mirza Kryczynski. t. 15, Warszawa, 1970
17. Miskiewicz A. Tatarzy Polscy, Warszawa, 1990
18. Özdoğan G. Turandan Bozkurta. Tek Parti Döneminde Turançılık. İstanbul, 2001.
19. "Cümhuriyyət", 14 Temmuz 1932.
20. Halil Bey İlas Mamed. Ku pamieci Tadeusza Holowki. "Rocznik Tatarski", 1932, t.I, s.324-325
21. Rzad Azerbajdzanski za uczestnikami rautu w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w Baku z okazji uznania panstwa presz mocarstwa europejskie. "Rocznik Tatarski", 1935, t. II, s. 80
22. Mamed Emin Rasul-Zade. Alechim-Selam. "Rocznik Tatarski", 1932, t. I, s. 206-208
23. "İstiqlal", 19 avqust 1932
24. Ali Akbar Tobczybaszy. Przynecyk do heraldyki muslimow litewskich. "Herold", 1930.
25. V.J. (Veli Bey Yedigar). Pulk Tatarski im. Mustafy Achmetowicza. "Rocznik Tatarski", t.I, s.152-164
26. В Польше состоялось открытие памятной доски в честь братьев (?)Кричинских, www.1news.az, 31 мая 2016 г.

Summary

Vilayat Guliyev

Polish tatars in the state administration of the Republic of Azerbaijan (1918-1920) – Leon Krichinsky

The article is devoted to one of the statesmen of the First Azerbaijan Republic, Polish Tatar Leon Krichinsky.

After arrival from Crimea to Baku in the spring of 1919, he was appointed head of the State Chancellery, as well as the editor of such publications as the "Bulletin of the Azerbaijani Government", "Collection of laws and decrees of the Azerbaijani Government".

Under his leadership, a special commission of the Ministry of Foreign Affairs of Azerbaijan in 1919-1920 collected documents and materials on the colonial policy of the Russian Tsarism in Azerbaijan in four volumes and published it in the form of a separate book (only the first volume was published).

After the fall of the Republic of Azerbaijan, L.Krichinski returned to his historic homeland and became one of the spiritual leaders of his people - the Tatars of Poland.

The leaders of the First Republic - political emigrants M.A.Rasulzade, V.Yadigar, H.Hasamedov and others were actively involved in publication of "The Tatar Yearbook" ("Rocznik Tatarski") under his supervision.

The main work of L.Krichinsky "Tatars of Poland and the Muslim East" is one of the valuable sources on the history of Azerbaijan and on Azerbaijani-Polish-Tatar literary, cultural, social and political ties in the early twentieth century.

Keywords: Republic of Azerbaijan, polish tatars, Leon Krichinsky, special commission, "Rocznik tatarski", Azerbaijani-Polish-Tatar ties

Резюме

Вилаят Гулиев

Польские Татары в государственном управлении Азербайджанской Республики (1918-1920) – Леон Кричинский

Статья посвящена одному из государственных деятелей Первой Азербайджанской Республики, польскому татарину Леону Кричинскому.

После прибытия из Крыма в Баку весной 1919 г. он был назначен начальником правительственной Канцелярии, а также редактором таких изданий как «Вестник Азербайджанского Правительства», «Сборник узаконений и распоряжений Азербайджанского Правительства».

Под его руководством специальная комиссия МИД Азербайджана в 1919-1920 гг. собрала документы и материалы по колониальной политике русского царизма в Азербайджане в четырех томах и издала в виде отдельной книги (вышел только первый том).

После падения АР Л.Кричински вернулся на историческую родину и стал одним из духовных вождей своего народа – татар Польши. В изданном им «Татарском Ежегоднике» ("Rocznik Tatarski") принимали активное участие деятели Первой Республики – политэмигранты М.Э.Расулзаде, В.Ядигар, Х.Хасмамедов и др.

Главный труд Л.Кричинского «Татары Польши и Восток мусульманский» является одним из ценных источников по истории АР и по азербайджанско – польско – татарским литературно-культурным, общественно-политическим связям в начале XX века.

Ключевые слова: Азербайджанская Республика, польские татары, Леон Кричински, специальная комиссия, "Rocznik tatarski", азербайджанско-польско-татарские связи